

Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair Bir Kavram Tespit Denemesi

Güven Ağırkaya | ORCID: 0000-0002-0688-7306

Dr. Öğr. Üyesi | Sorumlu Yazar | guvenagirkaya@gmail.com

Adıyaman Üniversitesi | ROR ID: 02s4gkg68

İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Adıyaman, Türkiye

Öz

İslam düşünce tarihinin ilk oluşumlarından biri Hâricîlerdir. Onlar ilk olarak Sıffin'de tahkim hadisesi üzerine Hz. Ali'den ayrılmış daha sonra ise kendi aralarında ihtilaf ederek bölünmüşlerdir. Onların kimi kılıç kalkan taraftarı olup kendilerinden olmayanlara karşı son derece sert ve katı bir yolu benimserken, kimi de daha mutedil bir yaklaşım içerisinde olmuştur. Özellikle marjinal bir grup olarak maruf olmuş Hâricîlerin mutedil kanadını temsil eden İbâzîler varlıklarını günümüze kadar sürdürürken, mutedil olmayanlar zamanla tarihe karışmışlardır. İbâzîlik tarih boyunca Hâricîliğin gölgesinde azınlıkta bir mezhep olarak kalmakla beraber kendilerine has dinî ve entelektüel bir literatür oluşturmayı başarmış bir oluşumdur. Tarihi süreçte Hâricî-İbâzî bağlamında günümüze ulaşmış literatürün hemen tamamı İbâzîlere aittir. Ülkemizde özellikle son dönemlerde İbâzî literatüre dönük akademik bir ilgi söz konusudur. Bir literatürün incelenmesinde en öncelikli hususlardan biri ilgili alandaki terminolojidir. Zira lafızlar tutarlı bir sisteme sahip düşünce teşekküllerinin anlam örgüsüne girdiklerinde ilk vaz edildikleri anlamlardan uzaklaşarak farklı işlevsellikler kazanırlar. Müşterek kavramların düşünce ekolleri tarafından kendi entelektüel birikimlerinde farklı anlamlarda kullanılması ise mezkûr durumu daha da ehemmiyetli hale getirir. Binâenaleyh araştırma konusu yapılmış bir literatürün doğru mütalaa edilmesi ancak terminolojisinin kendi düşünce örgüsünde tanımlanıp anlaşılmasıyla mümkündür. Bu bağlamda İbâzîler kendi literatürlerini aynı zamanda kendilerine has bir terminolojiyle oluşturmuşlardır. Bu çalışmada, İbâzîlikle ilgili okumalarda sıkça tesadüf edilecek kavramların derlenip mümkün olduğunca kendi kaynakları doğrultusunda medullerinin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Burada özellikle araştırma konusu yapılan, mezhep müellifleri tarafından İbâzîlere has anlamlarla kullanılan kavramlardır. Çalışma, isminden de anlaşıldığı üzere, İbâzîlere ait bütün kavramları tespit etme gayesi gütmemiştir. Özellikle İbâzîlere has kullanım ve muhtevaları olan kavramların tespitine ağırlık verilmiştir. Tespit edilen kavramlar, Türkçe telaffuz ve kullanımları dikkate alınarak alfabetik sıraya konulmuştur. Ancak özellikle beraber kullanımı yaygınlaşmış ve muhtevaları birbiriyle ilişkili bazı kavramlar bir arada verilmiştir. Çalışma yürütülürken ulaşılan İbâzî eser ve sözlükler tarama yöntemi kullanılarak incelenmiş ve gerekli görülen yerlerde mezhep dışı eserlere başvurularak karşılaştırmalar yapılmıştır. Genel itibariyle iki ana bölümden müteşekkil olan çalışmanın giriş ve birinci

bölümünde İbâzîlik ve İstılah kavramı hakkında kısa bilgiler verilmiş; ikinci bölümde ise tespit edilen kavramlar üç gruba ayrılmış olarak maddeler halinde serdedilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, İslam Mezhepleri Tarihi, İbâzî Mezhebi, İbâzî Literatür, İstılah, İbâzî Terminoloji

Atıf Bilgisi

Ağırkaya, Güven. “Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair Bir Kavram Tespit Denemesi”. *EskiYeni* 47 (Eylül 2022), 663-692. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1103502>

Geliş Tarihi	14 Nisan 2022
Kabul Tarihi	13 Haziran 2022
Yayın Tarihi	20 Eylül 2022
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem Çift Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli
Değerlendirme	Hakemlerin raporları, makale ile birlikte yayımlanmaktadır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397 Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Beyan	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

An Attempt to Identify Some of the Terms Used in the Khārijite and Ibādīya Literature

Güven Ağırkaya | ORCID: 0000-0002-0688-7306

Assist. Prof. Dr. | Corresponding Author | guvenagirkaya@gmail.com

University of Adiyaman | ROR ID: 02s4gkg68

Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Adiyaman, Türkiye

Abstract

The first sect that emerged in the history of Islam was the Khārijite. The Khārijites were divided into different subgroups at the time, and only the Ibādīya sect of has continued to the present day. Shortly after they were formed as a group, the Khārijites quarreled among themselves and decoupled into different groups. One of the reasons for this debate is related to the attitude they will show to their opponents. Some of them have been extremely strict and thrifty towards their opponents. Some of them have taken a softer and more understanding attitude. Those who were relentless with their opponents have been erased from history. The non-marginal ones have continued their existence to the present day. Representing the moderate wing of the Khārijites, the Ibādīte have continued their existence until today. Although the Ibādīte remains a minority sect in the shadow of Khārijite throughout history, Ibādītes have succeeded in creating their own religious and intellectual literature. In the historical process, almost all of the literature that has survived in the context of Khārijite- Ibādīte belongs to the Ibādītes. There is an academic interest in Ibādīte in our country, especially recently. One of the most critical issues in the study of literature is terminology. Because words acquire different meanings when they enter thought systems, it is possible to understand literature correctly only by knowing its terminology. In this context, the Ibādītes has created a particular vocabulary for themselves. This research aimed to identify and define the concepts frequently used in the Ibādīte literature. The research subject is the concepts used by the authors of the sect with meanings unique to the Ibādīte. Therefore, the study did not aim to identify all the concepts belonging to the Ibādīte. Particular attention was paid to identifying concepts with specific uses and contents of Ibādītes. The concepts identified are given in alphabetical order. This article has been prepared using screening and comparison methods. For the meanings of the terms, primarily Ibādīte sources and dictionaries were used, and comparisons were made by referring to non-sectarian works where necessary. This study generally consists of two parts. In the introduction and the first part of the study, brief information about the concept of Ibādīte and terminology is given; In the second part, the identified concepts were divided into three groups and presented as items.

Keywords

Tafsir, History of Islamic Sects, Sect Ibādīte, Ibādīte Literature, Term, Ibādīte Terms

Citation

Agirkaya, Guven. "An Attempt to Identify Some of the Terms Used in the Khârijite and Ibâdiya Literature". *Eskiyeni* 47 (September 2022), 663-692.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1103502>

Date of submission	14 April 2022
Date of acceptance	13 June 2022
Date of publication	20 September 2022
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External Double-blind + Transparent Peer Review
Review reports	The reviewers' reports and the authors' responses to the reviewers are published alongside the article. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İnsanın bireysel veya toplumsal tüm yaşam alanında en önemli aktörlerden biri dildir. Bu anlamda dil, insanın yaratılışından beri sadece bir iletişim aracı değil aynı zamanda duyuş, düşünüş, üretme, paylaşma, aktarma gibi toplumsal ve kültürel sayısız aktivitenin vazgeçilmez aracı olmuştur. Bu meyanda Yüce Allah ilk insana eşyanın isimlerini öğretmiş ve o isimler üzerinden diğer varlıklardan farklı olarak ona lütfettiği evsaf ve kabiliyetleri “meleklerle gösterme” örneklemini üzerinden anlatmıştır.¹ İnsan sahip olduğu bu evsaf ve kabiliyetlerle başta onu var eden aşkın kudret olmak üzere diğer insanlar ve varlıklarla iletişim kuracak, hüznü ve sevinçlerini paylaşacak, ihtiyaç ve gereksinimlerini ifade edecek ve daha da önemlisi elde ettiği insanî birikimle kültür ve medeniyetler inşa edecektir.

Kur'an, insanın sadece aşkın varlıkla olan veya olması gereken ilişkisini değil aynı zamanda onun diğer bütün varlıkla kurduğu ve kuracağı beşerî ilişkilerine de yön verir. Bu ilişkinin gerçekleşmesi, sürdürülmesi, sonraki nesillere aktarılıp kültür ve medeniyetlerin teşekkülünde en önemli unsurlardan biri anlama ve anlatma yeteneğine aracılık eden dil (kelam) kabiliyetidir. İnsanı yoktan yaratan Allah olduğu gibi ona duygu ve düşüncelerini ifade etme, varlığı anlama ve anlatma kabiliyeti olan beyanı öğreten de yine Allah'tır.² İnsan, Allah'ın kendisine lütfettiği mezkûr evsaf ve kabiliyetlerle oluşturduğu birikimi beyanla nesilden nesile aktararak geçmişten geleceğe süregelen bir tekâmüle öncülük edecektir.

İnsan, sahip olduğu meziyetlerle hem ontolojik tür olarak hem de hemcinsleri arasında ayrı hususiyetlerle tebeyyün etmiş bir varlıktır. Bu meyanda onun en önemli özelliklerin biri farklılığıdır. Bu durumun müteâl boyutta dikkate alınmış bir sonucu olarak Allah'ın tarih boyunca insanlara gönderdiği ilahî kitap ve sahifelerin dili de hep farklı olmuştur. Aynı din ve kültüre mensup olmak genel itibarıyla insanî müşterekliği beslemekle beraber bunun da söz konusu farklılığı ortadan kaldırdığı söylenemez. Zira insan aslında fitratındaki farklılığıyla insandır.

Mezhep olgusu sadece İslam toplumunun değil, bütün din ve sistemlerin bir gerçekliğidir. İslam tarihindeki her farklı düşünce ve bu düşüncelerin sistemli halini ifade eden her mezhep -akidenin temel esaslarıyla çelişmediği sürece- entelektüel bir zindelik ve zenginliktir. Bu meyanda mezheplerle ilgili münferit ve dar alanlı örnekleri umuma teşmil etmek asırlarca tevarüs eden dinin tevile dayalı birikimine bir vefasızlık olacaktır.

İslam düşünce tarihindeki her mezhep sistematik bir düşünce okuluna dönüşürken, dinin kaynak ve beyanlarını kullanırken, müntesiplerinin ihtiyaç ve

¹ el-Bakara 2/31-33.

² er-Rahmân 55/3.

gereksinimlerine dini metinlerden cevaplar ararken kendi içinde tutarlı ve anlamlı bir terminoloji oluşturmaya çalışmıştır. Bu meyanda kimi zaman farklı kimi zaman da ortak ifadelere mezhep sistemi için farklı anlamlar yüklenmiştir. Söz konusu terminolojik farklılık bir düşünce okulunun müntesipleri için önemli olduğu kadar ekoller arası entelektüel iletişimin sürdürülebilirliği noktasında diğerleri için de önemlidir. Herhangi bir lafız, düşünce sistemlerinin kendi bünyesinde izafi bir anlam yüklenerek bir mezhebin ıstılahı olduğunda söz konusu mezhebin düşünce sisteminin anlaşılıp yorumlanması ve hakkında herhangi bir imal-i fikirde bulunulması ancak ilgili ıstılah(lar)ın doğru anlamlandırılmasıyla mümkündür.

İslam tarihinde teknik anlamıyla teşekkül eden ilk mezhep Hâricîlerdir. Düşünce ve davranışlarındaki sert ve katılık sebebiyle bu oluşum kısa bir süre içinde ihtilaf edip gruplara ayrılmış ve söz konusu sertlik ve katılığı sürdürmek isteyenler zamanla yok olmuş ama nisbeten daha mutedil bir grup olan İbâzîler günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Onlar varlıklarını devam ettirirken aynı zamanda kendilerine ait bir literatür ve terminoloji de oluşturmuşlardır. Hatta İbâzî doktrin kişilerin inanç ve durumlarına göre tesmiye edilmesini (el-esmâ ve'l-ahkâm) “usûl-i tis‘a” olarak ifade edilen esaslardan biri saymıştır. Bu meyanda onlara göre isimler ilgili ahkâma tabidir (أَنَّ الْأَسْمَاءَ تَابِعَةٌ لِأَحْكَامِ).³ Dolayısıyla onlarla ilgili yapılacak akademik çalışmalarda İbâzîlerin bu terminolojilerine vâkıf olmanın önemi izahtan vârestedir.

Bu çalışmada çok azı Hâricîlerle ilgili olmak üzere İbâzî eserlerde fazlaca rastlanan ıstılahlar mümkün olduğu kadar onların kendi eserlerinden araştırılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın isminden anlaşılacağı üzere söz konusu çalışma İbâzîlere ait bütün ıstılahları tespit etme gayesi gütmemiştir. Ayrıca diğer mezheplerle müşterek yüzlerce ıstılah kullandıkları da maruf bir durumdur. Burada özellikle araştırma konusu yapılan İbâzîlerin mezhep müellifleri tarafından İbâzîlere has anlamlarla kullanılan kavramlardır. Bir başka ifadeyle söz konusu kavramlara İbâzî eserlerde tesadüf edildiğinde bunların hangi anlamda kullanıldığının tespit edilmesi hedeflenmiştir.

1. İstılah Nedir?

İlahî veya beşerî hemen bütün öğretilerin sistemleri dil ve onun zihindeki soyut halini ifade eden kavramlarla kurgulanmıştır. Söz konusu kavramlar o kadar önemlidir ki onları yerli yerinde ve doğru kullanmamak yahut kendisine yüklenen misyonu kavramamak ilgili olduğu bağlam örgüsünden, kendisiyle

³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. el-Hayr el-Cennâvünî, *Kitâbü'l-vad' muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkıh*, thk. Ebû İshak İbrâhim Ettafeyyîş (Kahire: Matbaatü'l-Fecâleti'l-Cedîde, ts.), 39; Addûn b. Nâsır Cehlân, *el-Fikru's-siyasî inde'l-İbâziyye min hileli ârâi'ş-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş* (Gerdaye: Cem'iyetu't-Turâs, 1990), 65; Amr Halife Nâmî, *Dirasât ani'l-İbâziyye* (b.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 200.

hedeflenen zihinsel faaliyetten ve ilişkili olduğu bilgiden mahrum kalmak demektir. Zira kavram, bir sözcüğe yüklenmiş ve onda toplanmış bir bilgiyi ifade eder.⁴

Lafızlar dinin veya tutarlı bir sisteme sahip düşünce teşekküllerinin anlam örgüsüne girdiklerinde dâhil oldukları önermeler bağlamında, ilk vaz edildikleri anlamlardan uzaklaşarak farklı işlevsellikler kazanırlar. Düşünce ekollerinin eserlerinde, kutsal metinlerde ve özellikle Kur’ân-ı Kerim’de bu meyanda lügavî anlamdan uzaklaşmış ve yeni bir hüviyete bürünmüş çokça sözcüğün varlığı müsellemdir. Zaten bir kavramı önemli kılan da dâhil olduğu sistemde yüklendiği anlamdır. Binâenaleyh düşünce örgüsünün olduğu her yerde kullanılan kavramların ehemmiyeti zahtan vâstedir. Bu meyanda ıstılah veya onun yerine Türkçe’de kullanımını artan terim yahut kavram ne demektir?

İstılah, lügavî olarak “fesad ve kötü olmanın zıttı; iyi, faydalı, uygun ve doğru olmak” gibi anlamlara gelen “صالح/s-l-h” kökünden ifti’al kalıbına aktarılmış bir mastardır. Sözlükler “salah” köküne genel itibariyle “fesadın zıttı” anlamını vermektedirler.⁵ Salah kökünün ifti’al kalıbından mastarı olan ıstılah veya aynı kalıbın ism-i meful formu olan mustalah “üzerinde ittifak edilen, uzlaşa sağlanan” iş, anlam veya durumları ifade etmektedir.⁶

İstılah kavramı teknik olarak genel itibariyle “belirli grupların bir lafzı ilk vaz edildiği manadan kısmen uzaklaştırıp yeni bir muhtevada kullanmaları” mecra-sında tarif edilmiştir.⁷ Bu meyanda örneğin S. Şerif Cürcânî (öl. 816/1413) söz konusu ittifak ve uzlaşuya işaret ederek “bir lafzın lügat manasından alınıp bir münasebet dolayısıyla başka bir manada kullanılması” tarifine yer verir.⁸ Ö. N. Bilmen (1883-1971) ise “Muayyen bir cemaatin, bir meslek erbabının, bir lafzı, manayı lügavîsinden çıkararak başka bir manada müttefikan istimal etmeleri” şeklinde tarif eder.⁹ Türkçe’de ıstılah kullanımını yerine “terim” lafzı kullanılmakta iken Arapça’da

⁴ Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), “Kavram”, 499-500.

⁵ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.), 3/117; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu’l-luga ve sihâhu’l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melayîn, 1987), 1/383; Ebû’l-Hasen Ahmet İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luga* (Daru’l-Fikr, 1979), 3/303; Muhammed bin Mükerrrem bin Ali Ebû’l-Fadl Cemâleddin İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 2/516; Muhammed b. Abdırrezzak el-Hüseynî Ebû’l-Feyz Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs* (Dâru’l-Hidâye, ts.), 6/547.

⁶ Ebû’l-Beka el-Kefevî, *el-Külliyât mu’cem fi’l-mustalahât ve’l-furûki’l-lugaviyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 129; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, 6/551; Ahmed Muhtar Ömer, *Mu’cemü’l-lugati’l-Arabiyyeti’l-mu’âsıra* (Kâhire: Âlemu’l-Kutub, 2008), 2/1314; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve İstilahat-ı Fikhiyye Kamusu* (İstanbul: Sarmaşık Yayınları, ts.), 1/11.

⁷ Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabü’t-Ta’rîfât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1983), 28; Kefevî, *el-Külliyât*, 129; Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâti’l-fünûn ve’l-’ulûm*, thk. Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/212 vd.

⁸ Cürcânî, *Ta’rîfât*, 28.

⁹ Bilmen, *İstilahat-ı Fikhiyye Kamusu*, 1/11.

ise daha çok “mustalah” kullanımı tercih edilmektedir.¹⁰ Günümüzde hemen aynı muhteva kastıyla terim, ıstılah, kavram gibi kullanımlar yaygınlaşmıştır.

2. İbâzî Kavramlar

İlk dönemlerden bu yana İslam düşünce tarihine Hâricî-İbâzî özelinde bakıldığı zaman hemen bütün ilmi literatürün İbâzîlere ait olduğu görülecektir. Örneğin tefsir alanında Nâfi' ibnü'l-Ezrak'tan (öl. 65/685) nakledilen küçük bir risale¹¹ dışındaki bütün tefsir literatürü İbâzîlere aittir. Bu sebeple Hâricîlerle ilişkili kimi kullanımlar aşağıda zikredilmiş ancak araştırmanın hemen bütün kavramlarında İbâzî kaynaklar esas alınmaya çalışılmıştır. Ele alınan kavramlar araştırmada Türkçe telaffuzları dikkate alınarak alfabetik sıraya konulmuş ancak birbiriyle olan ilişkisi fazla olan, bir başka ifadeyle ancak beraber ele alındığında daha isabetli mütalaa etme imkânı elde edilen bazı kavramlar bir arada zikredilmiştir. İlgili ıstılahlar genel itibariyle 3 grupta kavram kümeleri halinde verilmiştir.

2.1. Mezheple İlgili Tesmiyeler

Ehl-i Cebel (اهل الجبل): İbâzî kaynaklar Ehl-i Cebel kullanımıyla Libya'daki Nefsûse Dağını ve o bölge ahalisini kastederler.¹² Dolayısıyla Ehl-i Cebel'den diye tanıtıkları kimselerin o bölge halkından veya o bölge İbâzîlerinden olduğunu ifade etmiş olurlar. Rivayetlere göre Nefsûse, Filistin tarafından gelip Trablusgarp bölgesinin güney batısındaki platoyu yurt edinmiş Berberî kabilelerinden birinin ismidir. Kabilenin yerleştiği bölge, onlara nisbetle Cebel-i nefûse adıyla anılmıştır. Bu bölge ilk dönemlerden itibaren İbâzîlik mezhebi mensupları için önemli bir sığınak olmuştur.¹³

Ehl-i Nihle (اهل النحلة): “N-h-l” kökü genel itibariyle “bir şeyi birine karşılıksız hibe etmek; zayıflık ve sıskalık; bir şey iddia etmek” olarak üç anlam ihtiva eden bir lafızdır.¹⁴ Aynı kök -muhtemelen muhtevasındaki “iddia etmek”le ilgili olarak -bir dine veya mezhebe mensubiyeti de ifade etmektedir.¹⁵ Bu meyanda Ehl-i Nihle terkibi, Abdülvehhab b. Abdurrahman b. Rüstem'in (öl. 208/823) imamlığından sonra İbâzîliğin esaslarını benimseyip devam ettirenler için kullanılan bir

¹⁰ Halim Öznurhan, “İstılah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/575.

¹¹ Daha fazla bilgi için bk.: Güven Ağırkaya, “Hâricî ve İbâzî Tefsire Dair Bir Literatür Denemesi”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1313-1314.

¹² İbrâhim b. Bukeyr Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye* (Saltanatu Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve 'ş-Şuûni'd-Diniyye, 2001), 1/174.

¹³ İbrahim Harekât, “Nefsûse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/532.

¹⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 3/230-31; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 5/402-403.

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/650.

tesmiyedir.¹⁶ Mezkûr isim kullanıldığında İbâzîlikten ayrılmış Nükkâriyye dışındaki İbâzîler kastedilir.¹⁷

Ehl-i Nuhayle (اهل النخيلة): Nuhayle, Şam yolu üzerinde, Kufe yakınlarında bir yer ismidir. Hz. Ali'nin ordusundan tahkim olayı sebebiyle ayrılanlar Nehrevan kasabasında toplanmış ve burada Hz. Ali ile aralarında çıkan savaşta çoğu kılıçtan geçirilmiştir.¹⁸ Ehl-i nuhayle, Nehrevan'dan sonra gittikleri diğer bir yer olan Nuhayle'ye nisbetle Nehrevan'dan geriye kalanlar için kullanılan bir isimdir.¹⁹

Harûriyye (الحروريون): Sıffin'de (37/657) Hz. Ali'nin saflarında savaşır tahkîmin kabulü sebebiyle Hz. Ali'den ayrılanlar hakkında, Kûfe yakınlarında toplandıkları Harûrâ bölgesine nisbetle kullanılan bir tesmiyedir. İbâzîlere göre Harûriyye fırak edebiyatında anlatıldığı gibi Hâricî değil kurradan müteşekkil bir gruptur. Onlara göre bu grup “Muhakkime-i ûlâ” olup İbâzîlerin ilk selefleridir.²⁰ Hâricîler farklı birçok gruba ayrılrsa da onların tahkim hadisesine ve ona razı olanlara olan tavırları değişmemiştir. İbâzîler de bu tavrı sürdürmüş ve tahkim tavrı Hâricîlerle İbâzîlerin ittifak ettikleri ortak bir mevzu olmuştur.²¹

Havâric (الخوارج): Hâricî lafzı (çoğulu havâric), “girmenin zıttı, çıkmak”²² anlamlarına gelen “h-r-c/hurûc” kökünden türemiş olup “itaatten ayrılan, isyan eden”²³ manasında ism-i fail siygası olan hâric ifadesine nisbet ekinin gelmesiyle meydana gelmiş bir kullanım olup; ilk teşekkül eden fırakalardan birinin ismi olarak Hâriciyye ve Havâric ifadeleri kullanılmaktadır.²⁴

İbâzîlere göre Harîci kavramının iki anlamı vardır: **1)** Sıffin'de tahkime karşı çıkıp Hz. Ali'den ayrılan, Hz. Peygamber ve râşid halifelerin yolundan ayrılmaya rıza göstermeyenler; **2)** Kendilerinden olmayan Müslümanları müşrik kabul eden, onların kanlarını ve mallarını helal gören, kadınlarını esir etmeyi mübah sayan Ezârika gibi marjinal gruplar.²⁵ İbâzîler kendilerinin birinci gruba dâhil olduklarını reddetmezler ancak Ezârika gibi oluşumlarla bir tutulup ikinci gruba dâhil edilmeyi şiddetle reddederler.²⁶ Onlar, fırak literatüründe kendilerinin Hâricîlerle

¹⁶ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/980.

¹⁷ Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî Eттаfeyyîş, *Şerhu'n-Nîl ve Şifâi'l-Alil* (Beirut: Dâru'l-Feth, 1972), 14/745.

¹⁸ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâriciler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/170.

¹⁹ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/980-981.

²⁰ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 1/265-266.

²¹ Bükeyr b Saîd A'veşt, *Dirasat İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâziyye* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), 15.

²² Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 5/508; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/249.

²³ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman Battal, *en-Nazmu'l-musta'zeb fi tefsiri garîbi elfâzi'l-mühezzeb*, thk. Mustafa Abdulhâfız Salim (Mekke: y.y., 1991), 2/256.

²⁴ Fıçlalı, “Hâriciler”, 16/169.

²⁵ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 1/331.

²⁶ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 1/331-332.

beraber ele alınıp değerlendirilmesine karşı çıkarlar. Onlara göre makâlât türü eserlerde İbâzîlerin inançları hakkında verilen mâlumatlar doğru değildir. Bu konuda İbâzîlerin zulme uğradığını ifade ederler.²⁷

İbâzîlerin Hâricî olup olmadığı meselesi konusundaki tartışmalar bugün de devam etmektedir. Kimi araştırmalar onların Hâricî olduklarını kimileri de olmadıklarını savunmaktadır.²⁸ Buradaki temel problem bir kavram kargaşasından kaynaklanmaktadır. Sünnî paradigma zaten İbâzîleri, selefleri Hâricî olan mutedil bir fırka olarak değerlendirmiş ve hiçbir zaman onları Ezârika gibi gruplarla bir tutmamıştır. Nitekim İbâzîler de kendilerinin Ezârika gibi bir grup sayılmasından; daha doğrusu Ezârika'yı ihsas edecek bir Hâricî tesmiyesini reddetmektedirler. Zira İbâzîlerin gerek Hz. Osman'ı şehit edenlerle gerek tahkim sebebiyle Hz. Ali'ye karşı çıkıp ondan ayrılanlarla hiçbir problemleri olmadığı gibi bu ayrılıkçı gruplara sahip çıkma konusunda da hiçbir tereddütleri yoktur. Hatta Hz. Osman'a karşı kıyâm edenler, İbâzîlere göre Bedir ashâbı gibi çok önemli bir iş yapmışlardır.²⁹ Bu sebeple Havâric, Hz. Ali'nin dalâletine karşı çıkan kimseler³⁰ olup tahkîme rıza gösterenler ise batıl peşinde koşanlardır (mubtilûn).³¹ Âl-i İmrân 3/106-107'de "yüzleri ağarıp apak olacak olanlar" diye tavsif edilenler Hz. Ali'den ayrılanlardır (Havâric),³² o ayrılanlara muhalefet edip onlarla savaşanlar ise mezkûr ayetlerde "yüzleri kapkara olacaklar" diye tavsif edilenlerin hükmüne tabidir.³³

İbâziyye (الإباضية): Literatürde ilk dönemlerde mutedil Hâricîler arasında yer alan Abdullah b. İbâz el-Mürrî et-Temîmî'ye (h. 1. yy.) nisbetle kullanılan bir isimdir. İbâzîler, ilk zamanlarda kendileri için "el-Muhâkkime" "el-Müslimûn", "Cemaatü'l-müslimîn", "Ehlü'd-da've" gibi isimler kullanmış, daha sonra bu isimlere "Ehlü'l-hak" ve "Ehlü'l-istikâme" isimlerini de eklemişlerdir.³⁴ Ayrıca bunların yanında "Ehlü'l-iman ve'l-istikâme", "Ehlü'l-adl ve'l-istikâme" ve "Şurât"³⁵

²⁷ Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyye: Mezheb İslamî Mu'tedil* (Umman: Mektebetü'l-İftâ, ts.), 19; İbrâhim b. Muhammed Tallay, *el-İbâziyye leysû mine'l-havâric* (Gerdaye, 1996), 12.

²⁸ Konuyla ilgili tartışmalar için bk. Orhan Ateş, "İbâziyye Haricî Bir Fırka Mıdır?", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 1-23; Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi", *Kader* 16/2 (2018), 294-318; Güven Ağırkaya, "İbâzî Tefsirlerde Hâricî İzler (Himyânü'z-Zâd Örneği)", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Aralık 2019), 565-610.

²⁹ İvaz Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye* (Umman: et-Metâbiu'z-Zehabiyye, 2002), 57.

³⁰ Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî Eттаfeyyîş, *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd* (Masket: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980), 1/195.

³¹ Eттаfeyyîş, *Himyân*, 4/210.

³² Eттаfeyyîş, *Himyân*, 4/207.

³³ Eттаfeyyîş, *Himyân*, 4/207-208.

³⁴ Ferhat Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadari li'l-akideti'l-İbâziyye*. (Cezayir: Cem'iyetu't-Turâs, 1991), 56; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 1/3.

³⁵ Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, 67.

isimlerini de kullanırlar.³⁶ Hicrî 4. asırla beraber kendilerine isnad edilen “İbâzî” isminin diğerlerine galip gelip yaygınlık kazanmasıyla mezhep müntesipleri İbâzî ismini de kabullenmekle beraber “Ehlü'l-hak” ve “Ehlü'l-istikâme” kullanımlarını İbâzî ismiyle beraber kullanmayı sürdürürler.³⁷

İbâz (veya İbâd) lafzının telaffuzu kimi yerlerde (elifin kesresiyle) İbâzî³⁸ şeklinde, kimi yerlerde ise (elifin fethasıyla) Abâzî³⁹ şeklinde zikredilmekte olup iki telaffuzu da kullanılmaktadır.⁴⁰ Ancak Abâzî kullanımı Kuzey Afrika ve Uman İbâzîliğinde kullanılmakla beraber, Çağdaş İbâzî müelliflerin “İbâzî” şeklini benimsediklerini söylemek mümkündür.⁴¹

İbâzî kaynaklara göre fırkanın fikirlerini ortaya koyan, bunları diğerlerinden ayıklayan, fikhını ve usûlünü belirleyen ve dolayısıyla İbâzîliğin asıl kurucusu ve imamı Ebû Şa'sa Cabir b. Zeyd'dir (öl. 93/711-12).⁴² Örneğin İbâzî müelliflerden Süleyman Bârûnî (öl. 1940) “döneminin en bilgini ve en fakihî Cabir b. Zeyd iken, İbn İbâz bütün işlerinde onun fetvalarına dayanıp ondan habersiz hiçbir iş yapmıyorken; İbâzî mezhebinin Cabir'e değil de İbn İbâz'a nisbet edilmesini anlamadıklarının” ifade eder.⁴³ İbâzîler her ne kadar Cabir b. Zeyd'i mezheplerinin asıl kurucusu olarak görseler de İbâzî olmayan kimi kaynaklarda kendisinin İbâzî mezhebine nisbet edilmesi konusunun Cabir b. Zeyd'e sorulduğu ve onun bu durumdan beri olduğunu ifade ettiği de nakledilmektedir.⁴⁴

Mezhep isminin Abdullah b. İbâz'a isnadı konusundaki tartışma, özellikle mezhebin tesisindeki rolüyle alakalıdır. Zira İbâzî kaynakların ekseriyeti Abdullah b. İbâz'ın önemini kabul eder ancak fırkanın asıl fikir babasının Cabir b. Zeyd olduğunu dile getirirler.⁴⁵ Cabir b. Zeyd'e rağmen Abdullah b. İbâz neden ön plana çıkmıştır? Bazı kaynaklar bu konuyu İbn İbâz'ın aktif kişiliği, Emevilerin etkinliği⁴⁶ ve

³⁶ Ethem Ruhi Fıçlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlar, 1983), 83.

³⁷ Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadari li'l-akidetü'l-İbâziyye.*, 56.

³⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, 3/1063; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 636; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/111; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 18/220.

³⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 7/70; Cürçânî, *Ta'rîfât*, 8.

⁴⁰ Ethem Ruhi Fıçlalı, “İbâziyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/256; Tadeusz Lewicki, “İbâdiye”, *İslam Ansiklopedisi* (Eskişehir: MEB Yayınları, 1997), 5-2/687.

⁴¹ Fıçlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 83.

⁴² A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 16; Fıçlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, 84.

⁴³ Ebû Rebi' Süleyman Bârûnî, *Muhtasarı tarihi'l-İbâziyye* (Uman: Mektebetü'd-Dâmîrî, 1995), 28.

⁴⁴ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarabad: Dairetü'l-Maari'î'l-Osmaniyye, 1952), 2/495; Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi es-mâi'r-ricâl* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 4/436; İbn b. Sad ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübra* (Beirut: Dâru Sâdır, 1968), 7/181.

⁴⁵ Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, 84-85.

⁴⁶ A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 15.

İbâzîlerin Cabir'i koruma gayretleriyle ilişkilendirerek açıklamaya çalışırlar.⁴⁷ Konu ihtilafı olmakla beraber kimi araştırmacılar Cabir b. Zeyd'in dönemin konjonktüründen mütevellid takiyeye yapmak zorunda kaldığı rivayetlerini isabetli bulmaktadır.⁴⁸

Kaade (القعدة): Tahkîme karşı çıkanlar Nehrevan Savaşı'ndan sonra dönemin iktidarlarına karşı hurûc etme konusunda ihtilaf etmiş ve bir kısmı daha mutedil bir çizgi benimseyerek yapılan hurûc çağrılarına cevap vermemiştir. İşte o dönemde Hâricî oldukları halde cihad ve hurûc çağrıları yapan fırka mensuplarının karargâhlarına hicret etmeyen ve düşmanları ile savaşmayan Hâricî gruplar oturup cihattan geri kalanlar anlamında "Kaade" olarak tesmiye edilmiştir.⁴⁹ İbnü'l-Ezrak ve tâbilerinin yaptıkları hurûc ve cihat çağrıları itidali benimseyen Hâricîler tarafında karşılık bulmayınca, İbnü'l-Ezrak onları savaştan geri kalmak için mazeretler uydurup Resûlullah *aleyhisselam*dan izin isteyen, "Allah ve Rasûlüne karşı yalan söyleyip oturanlar"ın tavsif edildiği Tevbe sûresinin 9/81, 90 âyetlerindeki kimselere benzetip onları tekfir etmiştir.⁵⁰ Söz konusu kullanım özellikle kılıç-kalkan taraftarı olan Ezârika gibi grupların, kendilerini desteklemeyen itidal taraftarı olanları tahkir ve tahfif etme kastıyla kullandıkları bir kavramdır.⁵¹ Zira Kaade, sertlik ve katılıktan yana olan Hâricîler gibi muhaliflerini müşrik, muhaliflerin yurdunu küfür yurdu addetmemiş; onların mallarını ve kanlarını helal görmemiş ve muhaliflere karşı ist'râzı reddetmiştir.⁵² Bu sebeple Kaade, İbâzîler gibi mutedil grupların ilk tohumları sayılmıştır.⁵³

Muhakkime (المحكمة): Hz. Ali döneminde tahkîmi reddederek ondan ayrılanlar için kullanılan bir kavram olup, İbâzîler bu ayrılanları sahâbenin bir parçası ve kendilerinin selefi kabul eder ve onların haklı olduğunu düşünürler.⁵⁴ İbâzîlere göre Muhakkime, imametın tekrar Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki misyonuna döndürülmesi için büyük mücadele vermiş tek gruptur.⁵⁵ Bu sebeple de söz konusu bu ilk ayrılıkçı grubu Havâric olarak değil "Muhakkime, Ehl-i

⁴⁷ Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 44-46.

⁴⁸ Esat Özcan, *Câbir b. Zeyd Hayatı, Mezhebi ve Tefsir Anlayışı* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022), 53-54.

⁴⁹ Mustafa Öz, "Kaade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/589.

⁵⁰ Öz, "Kaade", 23/589.

⁵¹ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/868; Öz, "Kaade", 23/589; Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, 66-67.

⁵² Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/868.

⁵³ Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, 65.

⁵⁴ Ca'îbîr, *el-Bu'dü'l-hadari li'l-akideti'l-İbâziyye*, 36, 48 vd.; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 1/293-294.

⁵⁵ Nâmî, *Dirasât ani'l-İbâziyye*, 54.

Nehrevan, Harûriyye, el-Muslimûn, Cemaatü'l-müslimîn” gibi isimlerle zikrederler.⁵⁶ Onlara göre Muhakkime tesmiyesi, “tahkimi kabul etmeme” bağlamından daha çok onların o gün söyledikleri “لا حكم الا لله/hüküm ancak Allah’ındır” sözleriyle ilişkilidir.⁵⁷ Onlara göre kullanılan Havâric tesmiyesi ise düşmanlarının onlara verdiği bir isimdir.⁵⁸

Vehbiyye (الوهبية): İbâzîlerin, tarih boyunca İbâzîlik çizgisinden ayrıldıklarını addettikleri Havâric ve Nükkâriye gibi gruplardan kendilerini ayırmak için kullandıkları bir tesmiyedir. Konuyla ilgili ihtilaf “Vehbiyye” isminin Abdullah b. Vehb er-Rasibi’ye mi yoksa Abdülvehhab b. Abdurrahman b. Rüstem’e mi izafe edileceği konusundadır.⁵⁹ Ancak Vehbiyye tesmiyesiyle tam olarak kimlerin kast edildiği konusunda İbâzî müellifler arasında farklı görüşler mevcuttur.⁶⁰ Çağdaş İbâzî araştırmacı F. Ca’bîrî, Şark İbâzîleri arasında Vehbiyye isminin Abdullah b. Vehb er-Rasibi’ye; Mağrib İbâzîleri arasında ise Abdülvehhab b. Rüstem’e izafe edildiğini ifade etmektedir.⁶¹ Vehbiyye isminin Rüstemîler döneminde imametle ilgili yaşanan ihtilaf neticesinde İbâziyye’den ayrılan Nükkâriyye ile ilgili olduğu ve Nükkâriyye’den olmayan İbâzîler için tesmiye edildiği daha isabetli görünmektedir.⁶² İbâzîler sadece İbâziyye ismini kullandıklarında Vehbiyye’den olsun olmasın hepsini kastetmiş olurlar ama Nükkâriyye gibi İbâzîlerden ayrılmış grupları dışarda bırakmak için Vehbiyye ismini kullanırlar.⁶³

2.2. İctimaî Yapı ve Kuruluşlar

Arîf (العريف): Arîf (çoğulu urefâ) lafzı lügavî olarak “bir şeyi bilmek, tanımak, ona vâkif olmak” anlamında kullanılmaktadır.⁶⁴ Gerek cahiliye gerekse sonraki dönemlerde askerî veya sivil bir grubun başında bulunan, idare ettiği topluluğu temsil eden, temsil ettiği grubuyla ilgili sorumluluklar yüklenen kimseler için kullanılmış bir kavramdır.⁶⁵ İbâzîlikte ise Azzâbe teşkilatı bünyesine halkın eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgili olarak öğrencilerin gerek dersle ilgili gerekse ders dışındaki işleriyle vazifelendirilmiş kişiler “arîf” ismiyle ifade edilmektedir.⁶⁶ Arîfler, İbâzî kaynaklarda kendi içinde üstlendikleri göreve göre “Kur’an talimi arîfi,

⁵⁶ Ca’bîrî, *el-Bu’dü’l-hadari li’l-akideti’l-İbâziyye.*, 48.

⁵⁷ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 1/293.

⁵⁸ İvaz Halîfât, *el-Usûlü’t-târihiyye li’l-fırkati’l-İbâziyye* (Saltanatu Uman: Vizâretu’t-Turâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, ts.), 5; Cehlân, *el-Fikru’s-siyasî*, 31.

⁵⁹ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 2/1117.

⁶⁰ Nâmî, *Dirasât ani’l-İbâziyye*, 195 vd.

⁶¹ Ca’bîrî, *el-Bu’dü’l-hadari li’l-akideti’l-İbâziyye.*, 56.

⁶² Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 2/1027, 1117.

⁶³ Eттаfeyyîş, *Şerhu’n-Nîl*, 14/745.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 9/236.

⁶⁵ Fahrettin Atar, “Arîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/361.

⁶⁶ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 2/686.

hatimler ve uyku vakitleri arfî, ders vakitlerini tanzim arfî, yemek-iaşe işleri arfî” gibi farklı isimlerle anılmıştır.⁶⁷

Azzâbe (العزابة): “A-z-b” kökü farklı anlamlar kazanmış olmakla beraber sözlükte olarak “bir şeyden uzak olmayı veya uzaklaşmayı” ifade eden bir lafızdır.⁶⁸ İbâzî kaynaklarda söz konusu lafız “dünyevî işlerden ve nefsin hazlarından uzaklaşarak (uzlet) ibadet ve ammenin maslahatı gereği kendini Müslümanların hizmetine adama” olarak ele alınır.⁶⁹ Buna göre azzâbî, mezkûr vasıflarda bir yaşayışı benimseyen kimseleri ifade etmekten bir istiare; azzâbe ise bu kişilerin oluşturduğu meclistir.⁷⁰ Meclisin başında “Şeyh” veya “Şeyhu’l-halka” diye isimlendirilen bir zat bulunur.⁷¹ İstilah olarak ise özellikle Kuzey Afrika bölgesinde İbâzîliğin yok edilme yahut yasaklanma gibi tehlikelerle karşı karşıya kaldığı dönemlerde, inançlarını ve varlıklarını devam ettirmek gayesiyle kurulmuş, İbâzîlere has dinî, siyasi, sosyal ve ekonomik birtakım vasıf ve vazifeler üstlenmiş, belli sayıdaki insanlardan müteşekkil, İbâzîliğin günümüze ulaşmasında etkin rol oynamış, hüküm sahibi, dinî-ictimaî bir kuruluştur.⁷²

Azzâbe için kullanılan isimlerden biri de halkadır. Halka, azzâbe mensuplarının daire şeklinde oturmalarından mülhem kullanılan bir tesmiyedir.⁷³ İbâzîlere göre göre dinî ve içtimaî vasıftaki ilk halka (hicri 5. asrın başlarında) Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Bekr (öl. 440/1049) tarafından kurulup esasları belirlenmiştir.⁷⁴

Azzâbe mensuplarının söz, fiil, davranış, dış görünüm türünden, diğer insanlardan farklı olarak, uymaları gereken birtakım sorumlulukları vardır. Halkaya mensup olmak isteyen kimsenin ilim öğrenmeye, dünya işlerinden uzaklaşmaya, malını Allah yolunda harcamaya kararlı; hâfız, ibadete düşkün, sâlih vasıflara sahip olması gerekir. Azzâbî, işini yaptıktan sonra vaktini ibadete ve sâlih amellere ayırmalı, ilim öğrenmeye, zayıfın hakkını gözetmeye, ammenin huzurunu korumaya çalışmalıdır. Giyim-kuşam olarak bütün bedeni örten geniş ve beyaz renkli elbise giyer, başına beyaz bir örtü bağlayıp bir ucunu sağ tarafına sarkıtır ve

⁶⁷ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâtî’l-İbâziyye*, 2/686-690; Sabri Hizmetli, “İbâdilikte Azzabe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/ (1987), 296.

⁶⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, 1/181; İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luğa*, 4/310; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/596 vd.

⁶⁹ Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyye fi mevkibi’t-tarih: el-halkatü’l-ûla neş’eti’l-mezhebi’l-İbâzî*. (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1964), 97.

⁷⁰ Hizmetli, “İbâdilikte Azzabe”, 288.

⁷¹ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâtî’l-İbâziyye*, 1/577.

⁷² Muammer, *el-İbâziyye fi mevkibi’t-tarih*, 97; ayrıca bk. Hizmetli, “İbâdilikte Azzabe”, 287 vd.

⁷³ Muammer, *el-İbâziyye fi mevkibi’t-tarih*, 97-98.

⁷⁴ Yahya b. Ebi Bekr Ebû Zekeriya, *Kitâbu siyeri’l-eimme ve ahhârim*, thk. İsmail Arabî (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1982), 265; Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân ed-Dercîni, *Kitâbu Tabakâtî’l-meşâih bi’l-Magrib*, thk. İbrahim Tallay (b.y.: y.y., 1974), 1/4, 167 vd.

kesinlikle saçını uzatmaz.⁷⁵ Kişi azzâbî olmanın gereklerini yerine getirmediği, ilmiyle amel etmediği ve azzâbîliği bir yaşam tarzı haline getirmediğinde, ilim sahibi olsa dahi “azzâbî” tesmiyesini hak etmiş olmaz.⁷⁶

Beydatü'l-İslam (بيضة الاسلام): “Beyda” lafzı, İbâzîlerin, imamet vazifesini yürüten imam ve onun yardımcıları için “bir beldenin yönetme yetkisini üstlenmiş kimse, beldenin ileri gelenleri” anlamında kullandıkları bir kavramdır.⁷⁷ İmam ve onun yardımcıları hak ve adalete uygun hareket ettiklerinde kendilerine muhabbet besleyip onları dost edinmenin gerekliliği anlamında “velayet-i beyda/ولاية البيضة”; hak ve adaletten ayrıldıkları zaman ise “berâet-i beyda/براءة البيضة” terkiplerini kullanırlar.⁷⁸ İbâzîler, Beydatü'l-İslam tesmiyesini eski dönemlerden itibaren İbâzîlik mezhebinin merkezlerinden biri olması sebebiyle Uman'daki Nizva şehri için de kullanırlar.⁷⁹ Hatta Nizva'nın diğer ismi Beydatü'l-İslam'dır. Onlara göre İmam Gassân b. Abdullah el-Yehmedî'nin (öl. 207/823) Nizva'yı fethettiğinden beri orası “Beydatü'l-İslam” olarak tesmiye edilmiştir.⁸⁰

Dâru'l-Adl (دار العدل): Lügavî olarak “mesken, yurt, şehir, vatan” gibi anlamlara gelen “dâr/دار” lafzı çeşitli terkiplerle farklı anlamlarda kullanılan bir lafızdır.⁸¹ İbâzîler, hâkimi/sultanı farklı olsa bile, ahalisi İbâzî mezhebine mensup olan beldeler için “dâru'l-adl” tesmiyesini kullanırlar. Buralarda sâlih kimseler gâlip olup, haramlara riayet edilir ve İslam beldesinin (daru'l-İslam) hükümleri uygulanır.⁸² Onlara göre beldeler genel itibariyle **1)** dâru'l-İslam/dâru'l-tevhîd, **2)** dâru'l-şirk/dâru'l-küfr olarak iki kısma ayrılır. Dâru'l-İslam olan beldeler ise kendi içinde **1)** daru'l-adl ve'l-hak/dâru da'veti'l-hak, **2)** dâru'l-cevr ve'z-zulm olarak iki kısma ayrılır.⁸³

Ehl-i Tarîk (اهل الطريق): İbâzîlere has dinî ve ictimâî bir teşekkül olan Azzâbe kurşu bünyesinde, onun koyduğu esas ve prensiplere bağılı olmak kaydıyla ilim öğrenme ve öğretme faaliyetlerinde bulunan kimseler için kullanılan bir kavramdır.

⁷⁵ Dercîmî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/171 vd.; Hizmetli, “İbâdilikte Azzabe”, 287-290; Mustafa Öz, “Halka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/359-360.

⁷⁶ Dercîmî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/3-4.

⁷⁷ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 1/135.

⁷⁸ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 1/136, 2/1108; Sabri Hizmetli, “İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnanıcı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/ (1986), 188.

⁷⁹ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 1/136.

⁸⁰ Ebû Muhammed Nureddin Abdullah b. Humeyd Sâlimî, *Tuhfetü'l-a'yan bi-sireti ehli uman*, thk. Ebû İshak İbrâhim Eттаfeyyîş (Kahire: Matbaatü Şebâb, ts.), 1/101, 2/253; Salim b. Hamud Siyâbî, *Uman abre tarih* (Saltanatu Uman: Vizâretü't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 2001), 2/46.

⁸¹ İbrahim Çelik, “Dâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/482.

⁸² Muhammed b. İbrahim el-Kindî, *Beyânu ş-şer'* (Saltanatu Uman: Vizâretü't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1985), 3/140; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/672.

⁸³ Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye* (Gerdaye: Mektebetü'd-Dâmîrî, 1987), 341 vd.; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 1/390.

(Ayrıca bk. *Azzâbe md.*). İbâzîler Ehl-i tarîk kavramını, Ebû Hureyre'den nakledilen “من سلك طريقا يطلب فيه علما سهل الله له طريقا الى الجنة/ *ilim öğrenmek arzusuyla yola çıkan kimseye Allah cennete giden yolu kolaylaştırır.*” hadisine dayandırırır.⁸⁴ Fakih ve tarihçilik kimliğine sahip İbâzî müellif Dercînî (öl. 670/1271-72 [?]) Ehl-i tarîk'in ilk imamının Abdullah b. İbâz olduğunu ifade eder.⁸⁵ İbâzî kaynaklar Ehl-i tarîk'ten olanların söz, fiil, amel, dış görünüm gibi alanlarda uymaları gereken birtakım kuralardan ve söz konusu kuralları ihlal edenlere karşı izlenecek tavır ve davranışlardan bahsederler.⁸⁶

Hameletü'l-ilm (حملة العلم): Hamale-i ilim terkibi “ilim taşıyanlar, ilim nakledenler” anlamında olup, hicri ikinci asırda, farklı bölgelerden gelen talebelerin Basra'da gizli bir şekilde Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerime'den (öl. 145/762) İbâzî mezhebine göre din, şeriat ve usul konularında eğitim alıp, öğrendikleri esaslar doğrultusunda, memleketlerine dönerek İbâzîlik mezhebini (Kuzey Afrika ve Uman bölgelerinde) yayılmasını sağlayan ilk dâiler için kullanılan bir mefhumdur.⁸⁷ İbâzî kaynaklar bu konuda özellikle beş ismi ön plana çıkarır⁸⁸ ve onlarla ilgili çeşitli olağanüstü hallerden bahsederler. Bu rivayetlerden birine göre bu talebeler kalplerinin tatmin olması için bir gün ders esnasında hocaları Ebû Ubeyde'den keramet talep etmiş, o da abdest alıp namaz kıldıktan sonra dua etmiş ve duayla beraber içinde buldukları mekânın üstü açılmış, daha sonra sırayla semanın bütün katları açılarak Allah'ın kudreti ve İbâzî mezhebinin kerametiyle (Kur'an'da Allah'la ilgili kullanılan) Arş temaşa edilmiştir.⁸⁹

Cabir b. Zeyd'in (öl. 93/711-12) vefatından sonra İbâzî mezhebinin liderliğini üstlenen Ebû Ubeyde, İbâzîlerin ilk fakih ve âlimlerinden sayılmıştır.⁹⁰ İbâzî mezhebinin Basra dışındaki bölgelerde yayılıp gelişmesinde Ebû Ubeyde'nin büyük katkısının olduğu kabul edilir.⁹¹ Zira farklı bölgelerden gelip Ebû Ubeyde'nin Basra'da kurduğu gizli bir medresede İbâzî eğitimi alıp yetiştirilen talebeler, kendi memleketlerine veya farklı bölgelere gönderilmiş ve bunlar vasıtasıyla Mağrib, Yemen, Hadramut, Uman ve Horasan gibi muhtelif birçok bölgede İbâzîliğin yayılıp gelişmesi sağlanmıştır.⁹² Bu talebeler daha sonra “hameletü'l-ilm” veya “nakeletü'l-ilm” ismiyle maruf olacaktır. Öyle ki İbâzî kaynaklarına göre Tahert'de

⁸⁴ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/633.

⁸⁵ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 2/214.

⁸⁶ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/171 vd.; Eттаfeyyiş, *Şerhu'n-Nîl*, 16/365.

⁸⁷ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 1/307.

⁸⁸ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/19.

⁸⁹ Eттаfeyyiş, *Şerhu'n-Nîl*, 14/454.

⁹⁰ A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 16.

⁹¹ A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 17.

⁹² Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, 103.

Rüstemîler Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Rüstem (öl. 171/787) de bu hamletü'l-ilme mensup talebelerden biridir.⁹³

Hıtta (الخطة): Hıtta, Azzâbe teşkilatında üyelerin riayet etmeleri gereken kuralları ihlal etmeleri sebebiyle kişinin bir ceza olarak halkadan uzaklaştırılmasını ifade eden bir kavramdır. Aynı şekilde İbâzî mensuplarının bulunduğu beldede müntesiplerden birinin carî olan örf'e muhalefet etmesi sebebiyle, yaptığı hatalı davranışa göre halktan uzaklaştırılmasını veya hak ettiği cezayı ifade etmektedir. Hıtta lafzı sanki "kuralları ihlal eden ile diğer insanlar arasına bir hat çekilmesini" hisas eden kinayeli bir kulanımdır.⁹⁴ İbâzî kaynaklar ib'âd (الابعاد), hücrân (الهجران) ve tard (الطرد) kavramlarının da hıtta anlamında olduğunu belirtirler.⁹⁵

Hücrân (الهجران): Hücran kavramı, Azzâbe teşkilatının ilk dönemlerinde ders halkasına katılan tilmîzin⁹⁶ uyulması gereken kuralları ihlal etmesi sebebiyle halkadan uzaklaştırılması veya atılmasını ifade eden; daha sonraki dönemlerde ise İbâzî mensuplarının yaşadığı beldelerde carî örf ve uygulamalara muhalefet eden kişilerin toplumdaki uzaklaştırılmasını, yalnız bırakılmasını ve kendisinden teberrî edilmesini ifade eden bir kavramdır.⁹⁷

İb'âd (الابعاد): Lügavî olarak "uzaklaştırma, kovma" anlamına gelen ib'âd lafzı ıstılah olarak İbâzî mezhebine mensup birinin, inancına veya maruf örf'e aykırı olan kavli, fiilî veya amelî bir ihlalde bulunması sebebiyle, ehl-i salah dedikleri yetkin kimseler tarafından, kişinin yaptığı cürme göre toplumdaki uzaklaştırılmasını, yalnız bırakılmasını veya kendisinden teberrî edilerek cezalandırılmasını ifade eden bir kavramdır.⁹⁸ Özellikle Azzâbe üyelerinden bir azzâbî riayet edilmesi gereken kuralları ihlal ettiğinde, ihlalde bulunan kimse tövbe edip halini düzeltmediği sürece halkaya alınmaz, kendisiyle oturulup konuşulmaz, aynı sofrada yemeğe oturulmaz ve kendisinden teberrî edilir. Kişi ancak tövbe edip halini düzeltince ve halka üyeleri de buna kani olunca o kimse Azzâbe halkasına tekrar geri dönebilir.⁹⁹

İbâzî kaynakların kimi ib'âd ve hücranı aynı muhtevaya sahip eş anlamlı lafızlar olarak ele alırken kimi de bu mevzuda hıtta, ib'âd, hücrân ve tard lafızlarının

⁹³ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/19 vd.; Ebü'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdülvahid Şemmâhî, *Kitâbü's-siyer*, thk. Siyâbî Ahmed b. Suud es- (Saltanatu Uman: Vizâretü't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1992), 1/124-125; A'vest, *Dirasat İslâmiyye*, 17.

⁹⁴ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 1/343.

⁹⁵ Eттаfeyyîş, *Şerhu'n-Nîl*, 16/365; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 1/122, 2/1038.

⁹⁶ Tilmîz, bilindik anlamıyla sadece "öğrenci" anlamında olmayıp, Azzâbe teşkilatına eğitim-öğretim amacıyla yeni katılan tüm üyeler için kullanılan umûmî bir kavramdır. Günümüzde tilmiz yerine "ایزو/irû" lafzı kullanılmaktadır (Bk. Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 1/154-155).

⁹⁷ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 2/1038.

⁹⁸ Cehlân, *el-Fikru's-siyasî*, 243.

⁹⁹ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 1/122-123.

kullanıldığını ancak hepsinin aynı anlam ve muhtevaya sahip olduğunu belirtirler.¹⁰⁰ Söz konusu cezaların takdiri veya kendisinden teberrî edilenin topluma dönüşü yahut Azzâbe özelinde üyelerden birinin halkaya geri alınması ancak yaptığı hatada ısrar etmeyerek tövbe etmesi ve halini düzeltmesiyle mümkün olur. Bu meyanda eski konuma dönüş suçun durumu ve mürtekibin ısrarına göre birkaç saat veya birkaç gün gibi kısa sürelerde olabildiği gibi hatanın ısrarla sürdürülmesi durumunda ceza bir ömür de devam edebilmektedir.¹⁰¹

Azzâbe üyelerine verilen cezalar cürmün küçük veya büyüklüğüne göre değişmekle birlikte, her bir azzâbî halk için örnek konumunda olduğu için, halkanın ihlal edilen her kuralı için takdir edilmiş cezalardan bahsetmek mümkündür. Örneğin azzâbî yemeği mutedil ölçüler içerisinde yemelidir. Buna riayet etmeyip tıka basa karnını doyurup oburluk ederse önce uyarılır, yine de bunda ısrar ederse hıttta cezasına çarptırılır.¹⁰² Aynı şekilde belli vakitlerde icra edilen toplantılar duayla başlar, bu duadan sonra toplantıya gelenlere; gece ve öğle vaktindeki uyku saatlerine riayet etmeyenlere; derste başka şeylerle meşgul olanlara; ders ve yemek saatlerine riayet etmeyenlere yine hıttta cezası verilir.¹⁰³ Azzâbî, şayet büyük günah işler ve suçu da iki şahitle sabit olursa Azzâbe teşkilatı bu kişiden teberrî eder ve bu kimse halkın huzurunda günahını itiraf edip tövbe etmedikçe ve teşkilat da o kişinin halini düzelttiğine kani olmadıkça Azzâbe halkasına geri dönmeyiz.¹⁰⁴

Şeyh (الشيخ): Şeyh lafzı Uman'da, ilim ehli olmasa dahi zekâ, ince anlayış, vera ve hikmet ehli kimseler için; Cezayir'in Mizab bölgesinde ise Azzâbe teşkilatı başkanı için kullanılan bir lakaptır.¹⁰⁵ Kuzey Afrika (özellikle Cerbe) bölgesindeki Berberîler, kabile büyükleri için aynı zamanda "Bâbâ Şeyh" lakabını da kullanırlar. Mizâb bölgesi ibâzîleri günümüzde de mezkûr kavramları kullanmaya devam etmektedirler.¹⁰⁶

2.3. Genel Kavramlar

Ashâbunâ (اصحابنا) ve **Kavmunâ** (قومنا): Ashab lafzılügavî olarak "birlikte bulunmak, arkadaşlık ve dostluk etmek" gibi anlamlara gelen "s-h-b" kökünden türeyen "صاحب" lafzının çoğul ismi olan "صَحْبٌ" ifadesinin çoğuludur.¹⁰⁷ İslâmî literatürde Sahâbî, sahâbe ve ashab kelimeleri İslam'la birlikte çok erken dönemlerden

¹⁰⁰ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/5; Eттаfeyyiş, *Şerhu'n-Nîl*, 16/365; Cehlân, *el-Fikru's-siyasî*, 243.

¹⁰¹ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/5; Eттаfeyyiş, *Himyân*, 16/365.

¹⁰² Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", 297-298.

¹⁰³ Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 1/174 vd.; Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", 296-297.

¹⁰⁴ Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", 294.

¹⁰⁵ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-ibâziyye*, 1/577.

¹⁰⁶ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-ibâziyye*, 1/91.

¹⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/519.

itibaren Resûlullah *aleyhisselâmı* görüp ona iman etmiş kimseler için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰⁸ Sahâbeyle ilgili farklı tanımlar yapılmış olmakla birlikte İbn Hacer'in (öl. 852/1448) "Sahâbî, Resûl-i Ekrem'e Müslüman olarak mülâkî olup, bu imanı üzere ölmüş olan kimsedir."¹⁰⁹ şeklindeki tanımı İslam alimleri arasında benimsenip meşhur olmuştur.

Ashâb lafzı, yukarıda ifade edilen terminolojik anlam dışında İbâzî literatürde lügavî anlamla ilişkili olarak farklı bir muhtevada kullanılmıştır. el-Ashâb lafzını İbâzî müellifler mezhep literatüründe İbâzî mezhebine bağlı olan âlim ve müntesipler için kullanırlar.¹¹⁰ Söz konusu kullanım bazen izafetli olarak "ashâbunâ" şeklinde bazen de lam-ı tarifli olarak "el-ashâb" şeklinde gelebilmektedir. Onlara göre "el-ashâb" veya "ashâbunâ" ifadeleri hicri 3. asırdan beri mezhep müellifleri tarafından kullanılmaktadır.¹¹¹

İbâzî kaynaklar "ashâbuna" lafzının mukabilinde ise "kavmunâ" lafzını kullanırlar. Onlar mezkûr kavram ile çoğunlukla İslam dünyasındaki meşhur dört mezhebi veya İbâzîler dışındaki diğer Müslümanları kastederek.¹¹² Bazen de "el-Kavm" veya "kavmunâ" yerine aynı manayı kastederek "gayrunâ" kavramını da tercih etmektedirler.¹¹³ İbâzî eserlerde genellikle İbâzîlik mezhebiyle onlar dışındaki mezheplerin veya İbâzî olmayan Müslümanların yaklaşımları ele alınırken "ashâbunâ" ve "kavmunâ" kavramları birbirlerinin mukabili olarak çokça kullanılır. Bundan mütevellid İbâzî kaynakların bu terminolojik ayrıma dikkat edilerek mütalaa edilmesi ilgili alandaki araştırmalar için ehemmiyet arz etmektedir.

İsti'râz (الاستعراض): Havâric arasında çıkan temel ihtilaflardan biri kendilerinden olmayanlara karşı gösterecekleri politikayla ilgiliydi. Bir kısmı kılıç-kalkanla sert ve katılıkla hurûc etmekten yana iken bir kısmı ise daha mutedil bir tutumu savunuyordu. İsti'râz kavramı kılıç-kalkan ile katılıktan yana olan Hâricîlerin, özellikle Naffî' İbnu'l-Ezrak ve onun görüşünü destekleyenlerin, kendilerinden olmayan Müslümanların dinî inanç ve anlayışlarını sorgulamayı ifade eden bir kavramdır. Daha doğrusu Ezârika gibi grupların kendilerinden olmayanları öldürme zihniyetleri ve faaliyetleridir.¹¹⁴ Konuyla ilgili yapılan nakillere göre İbnu'l-Ezrak'ın taraftarları, karar-gâhlarına gelip onlardan olduğunu iddia eden kimseleri bir imtihana tabi tutmuş; bu imtihanda yanlarında bulunan esirlerden birini öldürmelerini teklif

¹⁰⁸ Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/491.

¹⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmet Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/8.

¹¹⁰ Cehlân, *el-Fikru's-siyasî*, 135; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 2/587.

¹¹¹ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 2/587.

¹¹² Cehlân, *el-Fikru's-siyasî*, 138; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 2/588, 885.

¹¹³ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâziyye*, 2/885.

¹¹⁴ Fığlalı, "Hâriciler", 16/173.

etmişlerdir. İmtihana tabi tutulan kimse şayet esiri öldürürse inancını samimiyetle ispat ettiği kabul edilmiş; şayet öldürmezse o kimse münafık ve müşrik addedilerek kendisi öldürülmüştür.¹¹⁵ İbâzîler kendilerine böyle bir fiilin isnad edilmesini kabul etmezler. Onlara göre bu konunun kendilerine isnad edilmesi cehaletten kaynaklanmaktadır çünkü isti'râz, İbâzîlikte haram addedilmiş bir uygulamadır.¹¹⁶

Usûl-i Tis'a (الاصول التسعة): Usûl-i tis'a kullanımı, İbâzî mezhebinde akidenin temel meselelerinin toplandığı dokuz esası ifade eder. Bunlar aynı zamanda Müslümanların ihtilaf ettiği ve İbâzîlerin de kendilerine has bir yaklaşım sergiledikleri konulardır.¹¹⁷ Söz konusu usûl-i tis'a: **1)** Tevhid, **2)** Kader, **3)** Adalet, **4)** Velayet ve berâet, **5)** Emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker, **6)** Va'd ve va'îd, **7)** el-Menzile beyne'l-menzileteyn, **8)** La menzile beyne'l-menzileteyn **9)** el-Esmâ ve ahkâm esaslarıdır.¹¹⁸ Bu konudaki çalışmalar genel itibarıyla 9 ilkededen bahsetmekle beraber bu ilkelerin 8 veya 10 olduğunu ifade eden İbâzî müelliflerin de bulunduğu kaydedilmektedir.¹¹⁹ Örneğin İbâzî kelimcilerden Melşûtî (öl. 5./11. yy.) konuyla ilgili eserinde söz konusu 9 esasa "el-esmâ ve's-sıfat" diye bir madde daha ekleyerek 10'a tamamlamaktadır.¹²⁰

Kutub (القطب): İbâzî mezhebi mensuplarının İbâzî mezhebine son dönemde büyük hizmetlerde bulunan Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyiş (1821-1914) hakkında kullandıkları bir lakaptır. Eттаfeyyiş, İbâzîler arasında âdeta bir başvuru kaynağı ve önder kabul edildiği için "imamların kutbu" anlamında "kutbü'l-eimme" lakabıyla meşhur ve maruf olmuştur.¹²¹ İbâzî kaynaklar Eттаfeyyiş nisbesinden daha çok "el-kutub" lakabını tercih ederler. Dolayısıyla mezhep müntesipleri gerek günlük hayatlarında gerekse kaynaklarında "el-kutub" lakabını kullandıklarında bununla kastettikleri Muhammed Eттаfeyyiş'tir.

Küfür (الكفر): İbâzîler, şirk veya herhangi bir kebîrenin irtikâbı sebebiyle kişinin içine düştüğü durumu, iman halinin zıttı anlamında küfür olarak kabul

¹¹⁵ Mustafa Öz, "İsti'râz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/374.

¹¹⁶ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/683.

¹¹⁷ Cennâvünî, *Kitâbü'l-va'd'*, 21; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/1081; Mustafa b. Muhammed Şerîfî, *Muhâdarât ve durûs fi usûli'd-din* (b.y.: y.y., 2012), 136.

¹¹⁸ Cennâvünî, *Kitâbü'l-va'd'*, 21-25; Şerîfî, *Muhâdarât ve durûs*, 136-137.

¹¹⁹ Metin Yıldız, "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 169.

¹²⁰ Tebgûrîn b. Dâvûd el-Melşûtî, *Usûlü'd-din ev el-Usûlü'l-aşrate inde'l-İbâziyye*, thk. Venis et-Tâhir Amir (Maskat: Mektebetü'l-Ceyli'l-Vâid, 2005), 27 vd.

¹²¹ Bükeyr b. Saîd A'veşt, *Kutbü'l-Eimme el-Allâme Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyiş: Hayatuh, Âsâruhu'l-Fikriyye ve Cihaduh* (Saltanatu Uman: Mektebetü'd-Dâmîrî, 1989), 62; Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî vd., *Mu'cemu a'lami'l-İbâziyye mine'l-karni'l-evvel el-hicri ile'l-asri'l-hazır -kısmu'l-mağribi'l-İslamî-* (Karâra: Cem'iyetu't-Turâs, 1999), 2/399-406; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/863.

ederler.¹²² Onların hem inkâr etmeyi hem de imanla beraber kebîre irtikab edeni küfürle itham etmelerinin sebebi iman tanımlarıyla ilgilidir. Ehl-i sünnet, genel itibarıyla iman ve amele taalluk eden esasları farklı ele almış ve “amellerin ihmali iman dairesinden çıkarmaz” yahut daha maruf bir formülasyon olan “amel imandan bir cüz değildir” hükmüne varmışken¹²³ İbâzîler ise Allah’ın söz, itikad ve fiil olarak emrettiklerinin tamamını imandan saymış; gerçek mümini, imanı söz ve kalb ile ikrar eden, dinin erkânıyla amel edip masiyetlerden kaçınan ve buna mukabil Ahiret’te kendisi için bir karşılık (ecir) olan kimse olarak tarif etmişlerdir.¹²⁴ Bu meyanda İbâzî doktrin imanın, kalbin itikadını (tasdik), dilin ikrarını ve uzuvların amelini ihtiva etmesi konusunda müttefiktir.¹²⁵ Ancak onlar dünya ahkâmının taalluku bağlamında inkâr veya şirke düşen kimse ile kebire sebebiyle küfre nisbet edilen kimseyi birbirinden ayırırlar. Kebire sahibinin küfrü tövbe etme ihtimali sebebiyle ölünceye kadar bir tür izafi küfürdür, tövbe etmeden ölen ise artık ebedi azabı hak etmiş olur.¹²⁶

Küfr-i nimet (كفر النعمة): İbâzîler imanı ikrar, tasdik ve amelin bütünü olarak düşündükleri için amel eksikliğinin imandan çıkaracağı sonucuna varmışlardır. Dolayısıyla bütün amellerin yerine getirilmesi gerekir. Zira nafile veya farz olsun her taat aynı zamanda imandır.¹²⁷ Farz ameller ihmal edildiğinde iman tahakkuk etmez. Böyle bir durumdaki kişi kâfir sayılır ancak bu şirk veya dinin umdelerini inkâr etmek anlamında değil; imanın kendisine yüklediği sorumluluğu yerine getirmeme yönüyle küfür ismini hak eder ve bu durum küfr-i nimet olarak tesmiye edilir. Küfr-i nimet içindeki kimse artık Müslüman değil asî bir muvahhid olur.¹²⁸ Muvahhid kimse ise kebîre işlemiş dahi olsa kendisine dünyada Müslüman muamelesi yapılır. Örneğin kanı, malı ve ırzı korunmuştur, zarar verilemez; kadınları nikâhlanır, kestikleri yenir ve cenaze namazları kılınır.¹²⁹ Ancak Müslümanlara yakınlık bağlamında velayeti düşer ve kendisinden teberrî edilir, yaptığında ısrar edip tövbe etmeden ölürse küfür üzere öldüğü için ebedi azabı hak etmiş olur.¹³⁰

¹²² Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâtî’l-İbâziyye*, 2/918.

¹²³ Ahmet b. Hasan b. Sinanüddin Beyazîzade, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe’nin İtikadî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 97; A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelam’ı Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 48.

¹²⁴ Ebû Yakub Yusuf b. İbrâhim Vercelânî, *ed-Delil ve’l-burhan* (Saltanatu Umman: Vizâretu’t-Turâsî’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1997), 3/118-119.

¹²⁵ Ebû Muhammed Nureddin Abdullah b. Humejd es-Sâlimî, *Behcetü’l-Envâr*, thk. Ali b. Said b. Mes’ûd el-Gâfirî (b.y.: y.y., ts.), 193; Sabir Tuayme, *el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben* (Beirut: Darü’l-Cîl, 1986), 111.

¹²⁶ A’veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 94; Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâtî’l-İbâziyye*, 2/901-902, 921.

¹²⁷ Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus’âbî Ettafeyyiş, *Şerhu Akîdeti’t-Tevhîd*, thk. Mustafa b. Nasır Vinten (Gerdaye: Neşru Cem’iyyeti’t-Turâs, 2001), 540.

¹²⁸ A’veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 95-96.

¹²⁹ A’veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 94.

¹³⁰ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâtî’l-İbâziyye*, 2/921.

Bu küfür çeşidi için aynı zamanda küfr-i nifak, küfr-i fîsk, küfr-i ef'âl gibi isimler de kullanılır.¹³¹

Küfr-i Şirk (كفر الشرك): İbâzîler, Allah'ın vahdaniyeti, âyetleri, peygamberin risâleti gibi dinin zarûriyyatından olan umdelerini ikrar ve tasdik etmeyen yahut helalini haram, haramını helal kabul eden kimsenin küfr-i şirk veya küfr-i cuhûd içinde olduğunu kabul ederler. Bu durumda olan kimselere müşrik ahkâmı uygulanır.¹³² Mezkûr durumdaki kimse dinin itikadî esaslarını ihlal ettiği için kendisine kebâir-i şirk ismi de itlak olunur.¹³³

La Menzile beyne'l-Menzileteyn (لا منزلة بين المنزلتين): İbâzîler iman ile küfür arasında başka bir konumun bulunmadığını ifade etmek için “la menzile beyne'l-menzileteyn” terkinini kullanırlar. Zira iman ile küfür veya tevhid ile şirk hareket ile sükûn yahut ölü ile diri gibi birbirine zıttır. Dolayısıyla kişi ya ikrar, tasdik ve ameli yerine getirerek mümin olmuştur ya da bunları inkâr veya ihlal ederek kâfir olmuştur. Kişi imandan çıkmadan küfre giremediği gibi küfürden çıkmadan da imana giremez.¹³⁴ Ancak buradaki farklılık da lafzın delaleti açısından “el-Menzile beyne'l-Menzileteyn” esasında olduğu gibi lügavî ve lafzî bir ihtilaftan ibarettir.¹³⁵ İbâziyye'nin “el-menzile beyne'l-menzileteyn” kullanımları özellikle kebire irtikab edene uygulanacak dünyavî ahkâmın tespitine racîdir.¹³⁶

el-Menzile beyne'l-Menzileteyn (المنزلة بين المنزلتين): İbâziyye'ye göre kebire irtikab eden mümin ne tam anlamıyla mümin ne de tam anlamıyla müşriktir. Bu kimse imanın parçası olan ameli ihmal etmekle nifak içerisindedir. İbâzîler bu şekilde iman ile şirk arasında kalmış kimseyi dünya ahkâmı cihetinden “ameli nifak içine düşmüş münafık” olarak kabul ederler.¹³⁷ Menzile kavramının kullanımı açısından Mutezileyle aynı görüşte ancak lafzın medlulü açısından farklı düşünürler. İbâzîler Mutezilenin mürtekeb-i kebire bağlamında kullandıkları “fîsk” konumunu “ameli nifak” olarak tesmiye ederler.¹³⁸ Ancak bu nifak itikadî değil amelin ihmaline taalluk eden bir nifaktır.¹³⁹ Fakat Mutezile ile İbâziyye arasındaki bu farklılık sadece lafzi bir ihtilaftan ibaret olup her iki doktrin de mezkûr kimsenin tövbe etmeden ölmesi durumunda, onu ebedi azabı hak etmiş kabul ederler.¹⁴⁰ İbâzîlerin “el-Menzile beyne'l-Menzileteyn” kavramını kullanma sebebi kebire irtikab eden

¹³¹ Eттаfeyyîş, *Şerhu Akâdeti't-Tevhîd*, 532; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/918, 921.

¹³² A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 93-94; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/919.

¹³³ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/898.

¹³⁴ Melşûtî, *Usûlü'd-din*, 46, 123-127.

¹³⁵ A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 96.

¹³⁶ A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 96; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/987.

¹³⁷ Melşûtî, *Usûlü'd-din*, 44, 114.

¹³⁸ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*, 2/988.

¹³⁹ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhan*, 2/49.

¹⁴⁰ Melşûtî, *Usûlü'd-din*, 44-45; A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 93-94.

kimseyi, itikad cihetinden mümin veya müşrik kabul eden mezheplerden farklı düşünmeleridir.¹⁴¹

Mesâlik-i Din (مسالك الدين): Mesâlik-i din terkibi, İbâziyye’de ahkâm-ı diniyye-nin tatbik edilme yollarını ifade eden ve imamet nazariyesiyle bütünleşen bir kavramdır. İbâzîlerde mesâlik-i din olarak tesmiye edilen, dinin uygulanma yolları Zuhûr (الظهور), Difa’ (الدفاع), Şirâ (الشراء) ve Kitmân (الكتمان) olmak üzere dört tane olup şer’î ahkâm ancak bu dört yoldan biriyle tatbik edilebilir.¹⁴²

Zuhûr döneminde, Hulefâyı râşidin ve Rüstemîler zamanında olduğu gibi, Allah’ın şeriatını ve kulların hukukunu tatbik etmek âdil bir imamın elindedir.¹⁴³ Difa’ döneminde İbâzî toplumunun düşmanlarına karşı savunulması, can ve mal güvenliğinin sağlanması, Abdullah b. Vehb er-Râsibî (öl. 38/658) gibi bir imama havale edilmiştir. Difa’, Zuhûr ile Kitmân arası bir derece olup sadece zaruret halinde başvurulur.¹⁴⁴ İmamet vazifesi Difa’ dönemiyle sınırlı olup, mezkûr dönem sona erdiğinde, vazifeyi üstlenen imamın görevi de sona erer.¹⁴⁵ Şirâ dönemi, Ebû Bilal Mirdas b. Üdeyye (öl. 61/680) gibi, kişinin nefsinin cehennemden koru(n)mak veya cenneti ve Allah’ın rızasını kazanmak için satmasıdır. Bu dönemin tesmiyesi Tevbe 9/111’de ifade edilen “Şüphesiz Allah, mü’minlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır.” ayetinden mülhemdir.¹⁴⁶ Kitmân dönemi ise İbâzîler zayıf oldukları ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarında, İmam Cabir b. Zeyd zamanında olduğu gibi, dinlerini gizli bir şekilde, tehlike dönemi geçinceye kadar, ilan etmeksizin muhafaza etmeyi ifade eder.¹⁴⁷ Kitmân döneminin mücadelesi halk arasında mescid ve sivil toplum örgütleri aracılığıyla İslam’ın faziletlerinin yaşatılmasıdır.¹⁴⁸ İbâzîler, Kitmân dönemini Resûlullah aleyhisselamın ilk dönemlerindeki gizli davete teşbih ederler.¹⁴⁹

Muvahhid (الموحد): Allah’ın bir ve tek olduğunu ikrar ve tasdik etmeyi ifade eden tevhid kökünün ism-i fail formu olan muvahhid lafzını İbâzîler, genel itibarıyla tevhid esaslarını kabul eden, dünyada kendisine canı, malı ve ırzı konusunda Müslüman muamelesi yapılıp müşrik ahkâmı uygulanmayan kişiler için kullanırlar.¹⁵⁰ İbâzîler bu kullanımla, kendilerinden olmayan Müslümanlara karşı katı ve sert politikalar izleyen, onları kâfir, yurtlarını küfür yurdu addeden Ezârîka gibi

¹⁴¹ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 2/988.

¹⁴² Eттаfeyyiş, *Şerhu Akideti’t-Tevhid*, 13 vd.; Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 1/488.

¹⁴³ Dercînî, *Tabakâtü’l-meşâih*, 1/6; A’veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 111; Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 2/658-659.

¹⁴⁴ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 1/377, 488.

¹⁴⁵ Eттаfeyyiş, *Şerhu Akideti’t-Tevhid*, 13; A’veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 112.

¹⁴⁶ A’veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 112; Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 1/551.

¹⁴⁷ Dercînî, *Tabakâtü’l-meşâih*, 1/6; Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 2/905.

¹⁴⁸ A’veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 113.

¹⁴⁹ Nâmî, *Dirasât ani’l-İbâziyye*, 282-283.

¹⁵⁰ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâti’l-İbâziyye*, 2/1056.

grupların yaklaşımından ayrılırlar.¹⁵¹ Mezkûr kavram, klasik İbâzî kaynaklarda aynı zamanda İbâzî olmayan Müslümanlar için de kullanılan bir kavramdır.¹⁵² Bu kullanım özellikle mürtekb-i kebîre yaklaşımlarıyla ilgilidir. Zira onlara göre kebîre işleyen kimse tövbe etmediği sürece kendisine mümin veya Müslüman denilemez, ancak tevhidin esaslarını da benimsediği için ona muvahhid denilir. Şayet mürtekb-i kebîre için Müslüman veya mümin tesmiyeleri kullanılsa dahi bu isimlerle kastedilen muvahhid isimdir.¹⁵³ Zira mezhebin görüşü “mümin” lafzının muvahhid için kullanılamayacağı yönündedir.¹⁵⁴ Çünkü gerçek mümin imanın gereklerini söz, fiil ve amel cihetinden tam olarak yerine getirendir, bunları ihlal edenlerin mümin olma vasıfları (tövbe edinceye kadar) düşmüş olur.¹⁵⁵

Mü'min (المؤمن): İbâzîlere göre mümin, Allah'ın emrettiği taatları yapan, nehyettiği davranışlardan kaçınan ve imanın gerektirdiği sıfatlara sahip olan kimse-dir. Bu kimse (farzlardan birini ihlal etme veya kebîre irtikab etme gibi bir sebeple) imanın gerektirdiklerini tam anlamıyla yerine getirmediğinde “mümin” olma vasfı kendisinden düşer ancak dünyada kendisine Müslüman ahkâmı tatbik edilir.¹⁵⁶

Müslim (المسلم): Müslim lafzı genel itibariyle son dine teslimiyet göstermiş ve imanın gereklerini yerine getiren kimseler için kullanılan bir kavramdır. İbâzîler bu kavramı özellikle “İbâzî” tesmiyesinin yaygınlaşmadığı ilk dönemlerde “el-müslimun veya cemaatü'l-müslimîn” şeklinde, mezhep mensupları için kullanmışlardır. Ancak bu kullanımla mezhep dışındakilerin İslam dairesinden çıktıklarını kastetmiş olmazlar.¹⁵⁷ Mezkûr kullanım daha çok onların iman konularına olan yaklaşımlarıyla ilgilidir. Özellikle kebîre konusu ve amelin imanın parçası sayılması neticesinde onlar “mümin” ve “müslim” lafızlarını imanın gereklerini yerine getirenler için; buna mukabil “muvahhid” ismini ise kendileriyle aynı yaklaşımda olmayanlar veya ameli ihlal eden kimseler için kullanmışlardır.¹⁵⁸

Velâyet ve Berâet (الولاية والبراءة): Velâyet/tevellî ve berâet/teberrî ıstılahları İslam Tarihi'nde zuhûr eden ilk fitne olaylarından sonra ortaya çıkmış ve özellikle Şîa ve Hâricî fırkalarının kullandığı iki kavramdır. Berâet, özellikle “kendileri gibi düşünmeyenlerden uzaklaşma, onlardan beri olma, onlarla ilişkiyi kesme” muhtevasında; velâyet ise “kendilerine yakın olanlara karşı dost olmayı” ifade etmek

¹⁵¹ Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadari li'l-akidetü'l-İbâziyye.*, 176.

¹⁵² Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-İbâziyye*, 1/200, 2/1056.

¹⁵³ Ettafeyyîş, *Şerhu Akidetü't-Tevhîd*, 532.

¹⁵⁴ Ettafeyyîş, *Şerhu Akidetü't-Tevhîd*, 400.

¹⁵⁵ Verçelânî, *ed-Delil ve'l-burhan*, 3/118-119.

¹⁵⁶ A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 55; Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-İbâziyye*, 1/73-74; A'veşt, *Dirasat İslâmiyye*, 92-96.

¹⁵⁷ Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-İbâziyye*, 1/200, 496.

¹⁵⁸ Ettafeyyîş, *Şerhu Akidetü't-Tevhîd*, 532.

için kullanılmış iki kavramdır.¹⁵⁹ İbâzîler bu kavramı hem siyasi hem de dinî anlamda kullanmaktadırlar. Onlar teberrî kavramını kebîre işlemiş olanlara “kalben buğzetmek, onlar için istiğfar etmemek, âkibetleri için hayır duada bulunmamak” anlamında; tevellî kavramını ise dostluk kurma ve yakın olma durumları için kullanmaktadırlar.¹⁶⁰

Berâet veya velâyetle ilgili özellikle problemlî nokta ilgili kavramların mezhebî bir ötekileştirmeye aracı kılınmasıdır. Bu meyanda söz konusu kavramların muhatapları mezhep müntesipleri değil diğerleri olmaktadır. Dolayısıyla mezhebin yaklaşımlarıyla ters düşen sahâbîler de berâet ve velâyet sisteminden nasibini almışlardır. İbâzî müellifler genel itibarıyla Ehl-i sünnet’in sahâbe kavramı için yaptığı tanım ve muhtevaya katılırlar. Ancak onlara göre kişinin sahâbelik vasfının devam etmesi için iman ve istikametini hayatının sonuna kadar sürdürmesi gerekir ki tövbe edilmemiş bir kebîre veya fisk, sahâbelik sıfatını düşürebilir. Dolayısıyla fitne olaylarından önce kendisinden herhangi bir fisk zuhur etmemiş bütün sahâbîler adalet sahibi kabul edilir. Ancak fitne olaylarında sonra sadece Resûlullah *aleyhisselam* ile birlikte sahip oldukları iman ve istikametini koruyanlar âdildir.¹⁶¹ Söz konusu istikameti korumamış olanlar adalet ve hürmet konusunda diğer insanlar gibidir.¹⁶²

Söz konusu yaklaşım neticesinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve fitne olaylarına dâhil olmamış bütün sahâbîler velâyete layık olup ta’dil edilecek kimselerdendir. Fitne hadisesinden sonra âdil olma vasfını koruyanlar ise Hz. Osman’a karşı hurûc edenler, Hz. Ali’yi imamete getirenler ve tahkim günü kitabullahın ikâme edilmesini talep ederek Hz. Ali’den ayrılanlardır.¹⁶³ Öyle ki Hz. Osman’a karşı kıyâmda bulunanlar Bedir’de Müslümanlara yardım etmek gibi çok önemli bir amel yapmışlardır.¹⁶⁴ Buna mukabil fitne olaylarına karışmış olanlar ise ta’dil vasfını kaybetmiş olup onlar kendilerinden teberrî edilecek kimselerdir. Hz. Osman, Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Amr b. As, Muaviye b. Ebî Süfyân, Ebû Mûsâ el-Eş’arî ve tahkim hadisesine razı olanlar teberrî edilecek kimselerdendir.¹⁶⁵ Bunlar yaptıkları sebebiyle tövbe etmiş olsalardı kendilerinden teberrî edilmezdi. Örneğin Sıffin ve

¹⁵⁹ Mustafa Öz, “Teberrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/214-215.

¹⁶⁰ Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâtî’l-İbâziyye*, 1/100, 2/1103.

¹⁶¹ Ebû Muhammed Nureddin Abdullah b. Humejd es-Sâlimî, *Tal’atu’ş-şems: şerhu Şemsi’l-usûl*, ed. Abdullah Rebi (Kahire: Dârü’l-Kitabî’l-Misriyyi, 2012), 2/66.

¹⁶² Ebû Yakub Yusuf b. İbrâhim Vercelânî, *el-Adl ve’l-insâf fi ma’rifeti usulî’l-fikh ve’l-ihtilaf* (Saltanatu Umman: Vizâretü’t-Turâsî’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1984), 1/148-150; Sâlimî, *Tal’atu’ş-şems*, 2/520-523; Behhâz vd., *Mu’cemü’l-mustalahâtî’l-İbâziyye*, 2/589.

¹⁶³ Sâlimî, *Tal’atu’ş-şems*, 2/67.

¹⁶⁴ Halîfât, *Neş’etü’l-hareketi’l-İbâziyye*, 57.

¹⁶⁵ Ahmed Cihat Süveydan, *es-Sahâbe beyne’l-İbâziyye ve Ehli’s-Sünne* (Gazze: el-Câmiatü’l-İslamiyye, Yüksek Lisans, 2015), 16.

Cemel'de âdil imama karşı savaşımlar berâete layıktırlar.¹⁶⁶ Ancak Hz. Aişe daha sonra tövbe ettiği için teberri edileceklerden değildir.¹⁶⁷ İbâzîlere göre hüküm verecek seviyede bir anlayış ve bilgiye ulaşan kimsenin fitne olaylarına karışmış kimselere karşı teberri etmesi vaciptir.¹⁶⁸ Hz. Ali tahkimi kabul etmekle imametin meşruluğunu yitirdiği için ondan teberri etmek ve onunla savaşmak vacip olmuştur.¹⁶⁹ Bu konularda kendilerinden teberri edilmesi gerekenlerin velâyatini tasvib etmek helal değildir.¹⁷⁰

İbâzî müellifler berâet ve velâyetle ilgili akidelerine dayanarak ta'n ettikleri sahâbîlerin faziletlerinden bahseden rivayetleri ya kendi mezhep yaklaşımlarına paralel olarak tevil etmiş yahut tamamen inkâr etmeyi tercih etmişlerdir. Binâenaleyh Resûlullah *aleyhisselâmın* kendisinden sonra tâbi olunmasını istediği sahâbîler Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'dir, diğerleri değildir.¹⁷¹ Özellikle fitne hadisesinde ismi geçen sahâbîlerin faziletinden bahseden haberlerin çoğu uydurma rivayetlerdir.¹⁷² Zira bunlardan Hz. Osman onlara göre şûra ehline ittiba edip verdiği ahde vefâlı olacağını ikrar ettiğinde velayete layık olmuş fakat daha sonra yaptıklarından dolayı öldürülmeyi hak etmiştir.¹⁷³ Bu sebeple onun sahâbîliğinin düşürülmesi gerekir!¹⁷⁴ Çünkü Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yolundan ayrılarak zillete düşmüştür.¹⁷⁵ Aynı şekilde hakem olayına kadar Hz. Ali tevelli edilecek kimselerdendir. Ona karşı savaşımlar ise ateş ehli olmaya layık olmuşlardır.¹⁷⁶ Fakat Ali b. Ebi Talib tahkim kararıyla küfre girmiş, tahkime karşı çıkanlara savaş açarak zilleti seçmiş ve gerisin geriye dönenlerden olmuştur.¹⁷⁷

Sonuç

Mezhepler zaman zaman münferit örnekler üzerinden tenkide açık olmakla beraber bir bütün olarak değerlendirildiğinde, taassuba dönüşmeyen mezhebî teşekkül ve aidiyetlerin İslam düşünce tarihi için birer zenginlik olduğu müsellemidir. Bu bağlamda farklılık ve devinim düşüncenin gelişimi için vazgeçilmez unsurlardır. Binâenaleyh marjinal yaklaşımların veyahut zaman ve mekânın

¹⁶⁶ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhan*, 1/27, 28, 40, 41; Ebû Muhammed Nureddin Abdullah b. Humeyd Sâlimî, *Cevâbâtü'l-İmam es-Sâlimî* (Uman: Mektebetü'l-İmam es-Sâlimî, 2010), 1/187.

¹⁶⁷ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhan*, 1/41.

¹⁶⁸ Sâlimî, *Cevâbâtü'l-İmam es-Sâlimî*, 1/186.

¹⁶⁹ Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, 62-63.

¹⁷⁰ Sâlimî, *Cevâbâtü'l-İmam es-Sâlimî*, 1/128.

¹⁷¹ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhan*, 1/40.

¹⁷² Sâlimî, *Cevâbâtü'l-İmam es-Sâlimî*, 1/186.

¹⁷³ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhan*, 1/40.

¹⁷⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Said el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Seyyid İsmail Kâşif (Uman: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980), 2/212.

¹⁷⁵ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 2/207; Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhan*, 1/27.

¹⁷⁶ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhan*, 1/41.

¹⁷⁷ Vercelânî, *ed-Delil ve'l-burhan*, 1/27, 41.

değişkenliğiyle alakalı örfî çözümler üzerinden bir mezhebin değerlendirilmesi isabetli mütalaalara ket vuracaktır. Dolayısıyla dinin temel esasları ve birincil kaynakları meselenin değerlendirilmesi için öncelikli kıstas olmalıdır.

İbâzîler, özellikle günümüzde, kendilerinin Hâricîlerle ilişkilendirilmesini kabul etmezler. Sünnî paradigma ise onları Hâricîlerin yaşayan mutedil kolu olarak tanımlar. Söz konusu ihtilaf, Hâricî tesmiyesinin medlulüyle ilgilidir. Çünkü Sünnîler Siffin'den itibaren hatta Hz. Osman'ı şehit edenler de dahil ortaya çıkan ayrılıkçı grubu Hâricî olarak tesmiye ederken; İbâzîler, daha sonra aşırı görüşleriyle kendilerini ötekileştiren Ezârika gibi marjinal grupları kastederler. Bu meydana "Muhakkime" olarak da tesmiye edilen ilk oluşumun kendi selefleri olduğunu açıkça ifade ederler. Onların Hâricîlerle özdeşleşen yaklaşım ve inançları bulunmakla birlikte, günümüzde bu durumun İslam toplumunun bütünlüğüne zarar verecek şekilde işlenmesi isabetli olmasa gerektir. Düşünce ve inançlarıyla ilgili tartışmaların entelektüel sınırlar içinde kalması doğru olmalıdır.

İbâzîler tarih boyunca, marjinallikle özdeşleşmiş Hâricî tesmiyesinin gölgesi altında ve sınırlı sayıdaki müntesipleriyle varlıklarını devam ettirmiş ve nüfuslarına oranla zengin bir literatür ve söz konusu literatürde düşünce ve inançlarıyla zenginleştirilmiş kendilerine has bir terminoloji oluşturmuşlardır. Bu terminolojinin medlul ve muhtevaları doğru tespit edilmediğinde İbâzî düşüncesini doğru bir zeminde mütalaa etmek mümkün değildir. Bu kaygıdan mütevellid kimi İbâzî çalışmalar dahi terminoloji ekleriyle neşredilmiştir. Binâenaleyh akademik İbâzî okumalarının sağlıklı neticeler elde etmesi mezkûr terminolojiyi dikkate almasıyla yakından ilgilidir.

Kaynakça | References

- Ağırkaya, Güven. "Hâricî ve İbâzî Tefsire Dair Bir Literatür Denemesi". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1299-1334.
- Ağırkaya, Güven. "İbâzî Tefsirlerde Hâricî İzler (Himyânü'z-Zâd Örneği)". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Aralık 2019), 565-610.
- Atar, Fahrettin. "Arîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/360-361. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ateş, Orhan. *Günümüz Umman İbâdiyesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Ateş, Orhan. "İbâziyye Haricî Bir Fırka Mıdır?" *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 1-23.
- A'veşt, Bükeyr b Saîd. *Dirasat İslâmiyye fi'l-usûli'l-Ibâziyye*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988.
- A'veşt, Bükeyr b Saîd. *Kutbü'l-Eimme el-Allâme Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş: Hayatuh, Âsâruhu'l-Fikriyye ve Cihaduh*. Saltanatu Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 1989.
- Bâbâammî, Muhammed b. Mûsâ vd. *Mu'cemu a'lami'l-Ibâziyye mine'l-karni'l-evvel el-hicri ile'l-asri'l-hazır -kısmu'l-mağribi'l-İslamî-*. 2 Cilt. Karâra: Cem'iyetu't-Turâs, 1999.
- Bârûnî, Ebû Rebi' Süleyman. *Muhtasaru tarihi'l-Ibâziyye*. Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 1995.

- Battal, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman. *en-Nazmu'l-musta'zeb fi tefsîri garîbi elfâzi'l-mühezzeb*. thk. Mustafa Abdulhâfız Salim. 2 Cilt. Mekke: y.y., 1991.
- Behhâz, İbrâhim b. Bukeyr vd. *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*. 2 Cilt. Saltanatu Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye, 2001.
- Beyazîzade, Ahmet b. Hasan b. Sinanüddin. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiyye ve İstilahat-ı Fikhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Sarmışık Yayınları, ts.
- Ca'bîrî, Ferhat. *el-Bu'dü'l-hadari li'l-akideti'l-İbâziyye*. Cezayir: Cem'iyyetu't-Turâs, 1991.
- Cehlân, Addûn b. Nâsir. *el-Fikru's-siyasî inde'l-İbâziyye min hileli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş*. Gerdaye: Cem'iyyetu't-Turâs, 1990.
- Cennâvünî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr. *Kitâbü'l-vad' muhtasar fi'l-usûl ve'l-fikh*. thk. Ebû İshak İbrâhim Ettafeyyîş. Kahire: Matbaatü'l-Fecâleti'l-Cedîde, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sîhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgâfûr Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 1987.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitabü't-Ta'rîfât*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Çelik, İbrahim. "Dâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/482. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Dercînî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân. *Kitâbu Tabakâtî'l-meşâih bi'l-Magrib*. thk. İbrahim Tallay. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1974.
- Ebû Zekeriya, Yahya b. Ebi Bekr. *Kitâbu siyeri'l-eimme ve ahbârihim*. thk. İsmail Arabî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sahâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*. 1-15=21 Cilt. Maskat: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Şerhu Akideti't-Tevhîd*. thk. Mustafa b. Nasır Vinten. Gerdaye: Neşru Cem'iyyeti't-Turâs, 2001.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Şerhu'n-Nîl ve Şifâi'l-Alîl*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Feth, 2. Basım, 1972.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlar, 1983.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Halîfât, İvaz. *el-Usûlü't-târihiyye li'l-fırkati'l-İbâziyye*. Saltanatu Uman: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, ts.
- Halîfât, İvaz. *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*. Umman: et-Metâbiu'z-Zehabiyye, 2002.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

- Harekât, İbrahim. “Nefûse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/532-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Hizmetli, Sabri. “İbâdilikte Azzabe”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 285-301.
- Hizmetli, Sabri. “İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 180-204.
- İbn Ebi Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Haydarabad: Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1952.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hasen Ahmet. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. 6 Cilt. Daru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihabüddin. *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmet Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübra*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Kalhâtî, Ebû Abdullah Muhammed b. Said el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Seyyid İsmail Kâşif. 2 Cilt. Uman: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980.
- Kefevî, Ebû'l-Beka. *el-Külliyât mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Kılavuz, A. Saim. *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelam'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 13. Basım, 2007.
- Kindî, Muhammed b. İbrahim. *Beyânu's-şer'*. 17 Cilt. Saltanatu Uman: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1985.
- Lewicki, Tadeusz. “İbâdiye”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 5-2. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.
- Melşûtî, Tebgûrîn b. Dâvûd. *Usûlü'd-din ev el-Usûlü'l-aşrate inde'l-İbâziyye*. thk. Venis et-Tâhir Amir. Maskat: Mektebetü'l-Ceyli'l-Vâid, 2005.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâ'r-ricâl*. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdiyye: Mezheb İslâmî Mu'tedil*. Umman: Mektebetü'l-İfta, ts.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye*. Gerdaye: Mektebetü'd-Dâmirî, 1987.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyye fi mevkibi't-tarih : el-halkatü'l-ûla neş'eti'l-mezhebi'l-İbâzî*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1964.
- Nâmî, Amr Halife. *Dirasât ani'l-İbâziyye*. b.y.: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemu'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-mu'âsıra*. 4 Cilt. Kâhire: Âlemu'l-Kutub, 2008.
- Öz, Mustafa. “Halka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öz, Mustafa. “İsti'râz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/374. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. “Kaade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/589. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. “Teberrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Özcan, Esat. *Câbir b. Zeyd Hayatı, Mezhebi ve Tefsir Anlayışı*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022.
- Öznurhan, Halim. "İstılâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/575-576. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Nureddin Abdullah b. Humejd. *Behcetü'l-Envâr*. thk. Ali b. Said b. Mes'ûd el-Gâfirî. b.y.: y.y., ts.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Nureddin Abdullah b. Humejd. *Cevâbâtü'l-İmam es-Sâlimî*. 6 Cilt. Uman: Mektebetü'l-İmam es-Sâlimî, 2010.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Nureddin Abdullah b. Humejd. *Tal'atu'ş-şems; şerhu Şemsi'l-usûl*. ed. Abdullah Rebi. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitabi'l-Mısriyyi, 2012.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Nureddin Abdullah b. Humejd. *Tuhfetü'l-a'yan bi-sireti ehli uman*. thk. Ebû İshak İbrâhim Eттаfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü Şebâb, 2. Basım, ts.
- Siyâbî, Salim b. Hamud. *Uman abre tarih*. 4 Cilt. Saltanatu Uman: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 5. Basım, 2001.
- Süveydan, Ahmed Cihat. *es-Sahâbe beyne'l-İbâziyye ve Ehli's-Sünne*. Gazze: el-Câmiatü'l-İslamiyye, Yüksek Lisans, 2015.
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd. *Kitâbü's-siyer*. thk. Siyâbî Ahmed b. Suud. 2 Cilt. Saltanatu Uman: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1992.
- Şerîfî, Mustafa b. Muhammed. *Muhâdarât ve durûs fi usûli'd-din*. b.y.: y.y., 2012.
- Tallay, İbrâhim b. Muhammed. *el-İbâziyye leysû mine'l-havâric*. Gerdaye, 1996.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî. *Keşşâfû istılâhâtü'l-fünûn ve'l-ülûm*. thk. Ali Dahruc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1. Basım, 1996.
- Tuayme, Sabir. *el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben*. Beyrut: Darü'l-Cîl, 1986.
- Vercelânî, Ebû Yakub Yusuf b. İbrâhim. *ed-Delil ve'l-burhan*. 3 Cilt. Saltanatu Umman: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1997.
- Vercelânî, Ebû Yakub Yusuf b. İbrâhim. *el-Adl ve'l-insâfî ma'rifeti usuli'l-fikh ve'l-ihtilaf*. 2 Cilt. Saltanatu Umman: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1984.
- Yıldız, Metin. "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 167-187.
- Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi". *Kader* 16/2 (2018), 294-318.
- Zebîdî, Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî Ebû'l-Feyz Murtaza. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Dârü'l-Hidâye, ts.